

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВИПАЛЮВАЛЬНИХ СПОРУД ДОБИ РУСИ

Про історію дослідження гончарних горнів доби Русі на території України (за архівними джерелами та публікаціями вчених).

Ключові слова: Русь, гончарні горна, дослідники, вивчення, Україна.

Вивчення пам'яток доби Русі на території України та виявлення на них знахідок розпочалося з середини XIX століття зі становленням археології як науки. Перші дослідники робили спроби визначити призначення накопичених матеріалів, отриманих під час розкопок, спираючись переважно на власну інтуїцію, дослідження зарубіжних археологів та дані етнографії. Джерельна база цього періоду щодо вивчення гончарства вкрай обмежена. Археологи майже не аналізували гончарне виробництво, а обмежувалися лише описом цієї категорії знахідок, не приділяли уваги фіксації теплотехнічних споруд, в яких відбувалося випалювання глиняних виробів.

Перші відомості про випалювальні споруди доби Русі знаходимо лише в працях першої чверті XX століття. На теренах України вони найкраще досліджені на Чернігівщині та Київщині, адже ця територія найбільш повно археологічно вивчена порівняно з іншими регіонами. Варто зазначити, що іноді за архівними джерелами та опублікованими матеріалами не завжди можна дізнатися про форму та розміри споруд для випалювання виробів, оскільки через їх зруйнованість дослідникам не вдається відтворити окремі конструктивні елементи. Трапляються випадки, коли чітко не зафіксовано навіть внутрішню їх будову. Варто вказати на невірні вживані окремими археологами терміни щодо опису назви частин випалювальних споруд, які інколи не відповідають традиційній гончарській термінології.

Мета даної статті – узагальнити накопичені матеріали про досліджені випалювальні споруди X – XIII століть, розкопані на території України.

Дослідниками зафіксовано два види випалювальних споруд – однокамерні та двокамерні. У монографії О.Бобринського "Гончарные мастерские и горны Восточной Европы" (1993) однокамерними названо гончарні печі, де в камері одночасно згорали дрова й випалювались вироби. Двокамерними – гончарні горни, які в писемних джерелах згадуються під назвою "гърнь"¹ і мали дві камери – випалювальну й топкову. Серед них виділені горна з "козлом" – опорною перегородкою, яка розділяє топкову камеру на дві частини, та без "козла". За формою випалювальних камер їх поділяють на округлі, овальні, грушоподібні².

Вперше гончарна піч, датована XIII століттям, була знайдена на території Білогородки (Київщина) Вікентієм Хвойкою і описана в праці "Древние обитатели Среднего Поднепровья и их историческое значение" (1913)³. Більш детальна інформація про цю піч подана В.Козловською в статті "Таврований посуд давньоруської доби" (1926). Піч була однокамерною, горизонтального типу із зворотнім вогнем, грушоподібної форми. Довжина випалювальної споруди – 2,60 м, ширина – 2 м. Вона була досліджена разом з глиняним посудом, який гончар не встиг вибрати після випалювання⁴. Варто зазначити, що виявлена в Білогородці піч – єдина випалювальна споруда, в якій досліджена верхня її частина, оскільки в переважній більшості розкопаних споруд вона зруйнована. Це єдина гончарна піч такої конструкції виявлена на території України, аналогічні знайдені в Російській Федерації⁵.

У статті "Археологічні розкопки в околицях Харкова" (1930) О.Федоровський подав опис залишків п'яти двокамерних горнів з Донецького городища (Харківщина). Чотири – з округлою в плані випалювальною камерою та опорною перегородкою "козлом", п'яте, за твердженнями дослідника, "...має чимало конструктивних особливостей. В ньому гаряче повітря проходило через кільцевий канал, закладений у самому поді, а від нього розходилася низка тонких каналів,

що пронизували під"⁶. Прикро, що в публікації не подано жодних креслень його будови, не вказані розміри. Крім того, використано термін на позначення череня горна – "під"⁷ (російською мовою "под"), що в перекладі українською мовою означає "черінь" горна чи печі.

Існують згадки про гончарні горна, виявлені на Вишгородському городищі, Т.Мовчанівським в 1936 році. Одне з них у 1947 році дослідив В.Довженок. У статті "Розкопки древнього Вишгорода" (1952) вчений зазначав, що горно було двокамерним, грушоподібною в плані форми, датоване X – XII ст.⁸

У монографії Б.Рибакова "Ремесло Древней Руси" (1948) міститься інформація про будову випалювальних споруд, розкопаних на території України. За його твердженням вони датуються XII – XIII ст. Оскільки вони мали різну конструкцію, Б.Рибаков поділив їх на чотири типи. До першого типу він відніс двокамерні горна з "козлом" (Донецьке городище); до другого – двокамерні без "козла" (Райковецьке городище); до третього – двокамерні з кільцевим каналом (Донецьке городище); до четвертого – горизонтальну однокамерну піч зі зворотнім вогнем (Білогородка)⁹.

Про знахідки горен для випалювання посуду з округлою в плані випалювальною камерою писав у монографії "Райковецьке городище" (1950) В.Гончаров. З опублікованих матеріалів можна зрозуміти, що за конструкцією вони були двокамерні без опорної перегородки "козла"¹⁰.

Відомості про виявлені 1951 року на околиці Чернігівського Подолу залишки споруд для випалювання плінфи знаходяться у науковому звіті В.Богусевича про "Раскопки на Черниговском Подоле в Елецком монастыре" (1951)¹¹ та його статті "Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр." (1955), де зазначено, що плінфовипалювальна піч, датована XI століттям, побудована з плінфи. Її випалювальна камера округлої в плані форми має діаметр до 5 м¹². Доречно зауважити, що О.Шекун у статті "Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове" (1989) згадував про розкопану цього ж року ще одну плінфовипалювальну піч поблизу Єлецького монастиря В.Білецьким¹³, але польова документація керівника розкопок Ю.Дмитрієва спростовує цю тезу¹⁴.

Монографія М.Каргера "Древний Киев" (1958) також містить інформацію про знайдені плінфовипалювальні печі. Зокрема, дослідник писав про виявлені в 1946 році залишки двокамерної печі, побудованої з бутового каменя та плінфи на території Києва поблизу Софіївського собору. Через зруйнованість споруда була досліджена лише частково. Про печі для випалювання плінфи, виявлені на території Києва неподалік Десятинної церкви, згадувала у своїх публікаціях С.Кілієвич. Дослідниця описала їх будову, подала плани та малюнки¹⁵.

Важливо зазначити, що найбільша кількість випалювальних споруд зафіксована під час археологічних досліджень 1980-х – початку 2000-х років на Чернігівщині, незначна кількість – на Київщині, Сумщині та Черкащині. Так, у 1983 році на Чернігівщині на території Хатинського городища (урочище Городок біля села Радичева Коропського району) В.Куриленком були виявлені залишки двокамерного горна з округлою в плані випалювальною камерою та опорною перегородкою – "козлом" в топковій камері. В ньому було знайдено горщикоподібні посудини та "сковорідка", датовані XI століттям. Горно було обстежене О.Шекуном, про що зазначено у його звіті "Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г."¹⁶. Про дану споруду згадувала у статтях "До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху" (2001)¹⁷ та "Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи" (2008)¹⁸ Л.Ясновська. На жаль, у публікаціях відсутня будь-яка інформація про його будову.

Кілька споруд для випалювання плінфи відкрито й на території Чернігова у 1984 році Г.Кузнецовим. Вони були досліджені О.Шекуном і результати опубліковані у його статтях "Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові" (1985)¹⁹ та "Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове" (1989)²⁰. Дослідник розкопав п'ять двокамерних плінфовипалювальних печей кінця XII століття, які були розташовані на відстані двох метрів одна від одної. Лише дві печі були досліджені повністю, а три – частково, оскільки вони були майже зовсім зруйновані. Побудовані з плінфи-сирцю різного розміру, випалювальні камери прямокутної у плані форми заглиблені в ґрунт на 0,7 м. Варто зауважити, що наявні археологічні матеріали підтверджують, що гончарні горна з прямокутною в плані випалювальною камерою, на відміну від округлої, овальної, грушоподібною, зустрічаються при розкопках досить рідко. Про розкопаний у 1984 році на території Чернігова комплекс з п'яти печей для випалювання

плінфи писав у монографії "Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.)" (1994) П.Раппопорт. В окремому розділі його роботи, присвяченому технології виготовлення плінфи, дослідник описав їх конструкцію, подав схематичний план і зазначив, що автори розкопок датують ці печі другою половиною XII ст.²¹, хоча О.Шекун датував їх кінцем XII ст. На плані видно, що споруди мали опорну перегородку "козел", що ділив топкову камеру на дві частини²². У цій же роботі П.Раппопорт подав відомості про плінфовипалювальну піч XI ст., розкопану В.Богусевичем у 1951 році, але не погодився з її датуванням. Дослідник зазначив: "...судя по размеру и характеру кирпичей, (при цьому автор уточнює, що у давньоруських писемних джерелах "кирпичи" називали грецьким словом "плінфа" – В.Т.), из которых сложена печь и которые обнаружены внутри ее и рядом в завалах, она относится к концу XI – началу XII в."²³. У цій же книзі згадано й про розкопані в 1974 році дві плінфовипалювальні печі X ст. на території Києва поруч з Десятинною церквою. Вони прямокутної в плані форми і побудовані з плінфи-серцю. Перша піч має розміри 4,8x4,0 м. В ній частково збереглася топкова камера, перегороджена "козлом", а випалювальна камера зруйнована. Розміри другої печі не зазначено. Тут же згадано про знахідку в 1980 році подібної за конструкцією печі на садибі Софіївського заповідника²⁴.

Залишки горнів для випалювання плінфи, двокамерних, з опорною перегородкою "козлом", різних розмірів, в яких знайдено розвал горщиків XI – XII ст., були виявлені у 1988 році біля с. Грабів в урочищі Кургани (Чернігівщина) О.Шекун, про що свідчать дані його звіту "Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г."²⁵. Про печі, знайдені на даному поселенні, йдеться мова і в його статті "До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі" (1994)²⁶, але в публікації немає інформації про їх конструкцію.

У колективній монографії "Новое в археологии Киева" (1991) описана гончарна піч, знайдена на Старокиївській горі. Вона мала дві камери – верхню округлу в плані розміром 1,05x1,10 м, складену із глини і шматків каміння, та нижню – топкову, такої ж форми, але менших розмірів – висотою 0,35 м, розміри "череня" – 0,70x0,75 м. Із топкової до випалювальної камери вело кілька "дучок" діаметром 10 – 15 см²⁷.

У статті Л.Белінської, В.Приймака і О.Сухобокова "Гончарні горни I – II тис. н.е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР" (1993) наведені дані про горна, виявлені на території Сумщини. Зокрема, у 1977 році знайдено кілька таких споруд різної конструкції. Серед них виділено два їх типи. До першого віднесено два горна з опорною перегородкою "козлом", розкопані на поселеннях поблизу сіл Кам'яне та Ніцаха. До другого – горно, виявлене на згаданому поселенні біля с. Ніцаха, яке мало подібні до попередніх горен розміри й конструкцію, але відрізнялося однією суттєвою деталлю – відсутністю "козла" в топковій камері²⁸. Слід зауважити, що горни без "козла" зафіксовано й на Чернігівщині²⁹. Зокрема, відомості про них, подібні попереднім за конструкцією гончарні горна, опубліковані у статті І.Готуна та Л.Шевцової "Автуничі – селище гончарів X – XIII століття" (1993). Дослідники виявили двокамерні горна з округлою та овально-підпрямокутною формою, як з опорною перегородкою, так і без неї³⁰. Як зазначають вчені, останні не набули поширення через безперервне руйнування череня при випалюванні посуду. Тому такі споруди за свідченням археологів досить часто перебудовувалися, про що свідчать археологічні дані³¹.

У статтях В.Руденка та Т.Новак "Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова" (1995)³², "Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році" (1997)³³ та В.Руденка "Археологічні дослідження Іллінського Монастиря у Чернігові" (2007)³⁴ міститься інформація про гончарне горно для випалювання плінфи з округлою в плані випалювальною камерою діаметром 4,8x5,0 м.

Випалювальна споруда відрізнялася від згаданих вище плінфовипалювальних печей тим, що в топковій камері було два топкові канали та шість поперечних "козлів", які були прорізані топковими каналами. На підставі отриманого археологічного матеріалу піч датована серединою XII століття.

Протягом 1991 – 1995 років були опубліковані відомості про гончарні горна з селища Автуничі (Чернігівщина) у статтях В.Коваленка, О.Моці "Давньоруське поселення біля с. Автуничів на Чернігівщині" (1992)³⁵, Л.Шевцової "Керамічний комплекс Автуницького поселення" (1992)³⁶, В.Коваленка, О.Моці "Жилища гончарів XI – XII в.в. на селище Автуничі на Черниговщине

(1992)³⁷, І.Готуна "Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі" (1993)³⁸, І.Готуна, В.Коваленка, О.Моці, А.Петраускаса "Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів" (1995)³⁹, І.Готуна "Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу" (1995)⁴⁰. У цих публікаціях зазначається, що горни з автуницького поселення, датовані XI – першою половиною – серединою XII століття, належать до двох типів: двокамерні з опорною перегородкою "козлом" та двокамерні без "козла". За рухом гарячих газів, за методикою О.Бобринського, вони віднесені до першого класу (з вертикальною подачею гарячого повітря у теплопровідних каналах)⁴¹. Форма їх випалювальних камер в плані округла, овально-підпрямокутна та грушоподібна.

За результатами багаторічних досліджень 1987 – 1998 років у межиріччі Десни та Дніпра було опубліковано колективну монографію "Південно-руське село IX – XIII століть". Автори одного з її підрозділів "Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі" (1997) – О.Моця, Р.Орлов, В.Коваленко та інші подали відомості про конструкцію автуницьких горнів, їх плани, стратиграфічні розрізи, процес закладання основи горна⁴². Цього ж року була опублікована стаття О.Моці та А.Томашевського "Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі", в котрій здійснено розрахунок об'єму гончарних горнів з цього селища⁴³.

У 1997 році К.Мироненко у статті "Керамічний горн на Глинському городищі?" (1997) опублікував дані про двокамерне горно, виявлене 1971 року під час розробки піщаного кар'єру в с. Глинське (Полтавщина), в якому знайдено два невеликі "горщики". Їх належність до посуду XII – XIII століття засвідчила археолог Г.Сидоренко⁴⁴. На жаль, автор не зазначив де зберігаються документи, що фіксують факт виявлення горна, його розміри.

Публікація "Гончарне горно з Черкащини" (2001) С.Сапегіна та А.Гейка містить інформацію про будову гончарного горна кінця XI – XII століття для випалювання посуду, знайденого у 2000 році поблизу хутора Кизивер (Черкащина), в якого топкова камера переділена "козлом", який складався з двох паралельних суцільних глиняних опор⁴⁵.

Про гончарні горна, знайдені на поселенні біля села Автуничі та Григорівка писала В.Петрашенко в підрозділі "Кераміка і гончарна справа" в колективній монографії "Село Київської Русі" (2003) та в монографії "Древнерусское село" (2005). Дослідниця описала їх будову та реконструкцію⁴⁶.

Інформація про реконструкцію гончарного горна для випалювання посуду за матеріалами досліджень на території Лівобережної та Правобережної України міститься у статті "Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства" (2005) І.Готуна, В.Коваленка, О.Моці та інших. Археологи здійснили реконструкцію горна, провели випалювання в ньому експериментально виготовленого посуду⁴⁷.

Згадка про виявлену у 1997 році піч знаходяться у публікаціях В.Руденка "Давньоруські цегельні у Чернігові" (2006)⁴⁸ та "Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові" (2007)⁴⁹. За твердженнями дослідника вона була двокамерної конструкції з "козлом".

Стаття Л.Яснорської "До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху" (2001) містить дані про поетапне вивчення керамічного матеріалу, що накопичився завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівщини та Новгород-Сіверського Полісся. Дослідниця описала виявлену восени 1983 року біля підніжжя Катерининської гірки яму для випалу кераміки, в якій знайдено півтора десятка горщиків⁵⁰. На жаль, авторка не посилається на джерело інформації, не вказала розміри та конструкцію "ями", не згадала хто її досліджував. За поданою інформацією важко зрозуміти, чи ця яма дійсно була випалювальною спорудою. Посилаючись на дані археологічного звіту про дослідження Радичевського городища у 1991 році Радичевським загonom Чернігово-Сіверської експедиції Археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Козакова, Л.Яснорська писала про три розкопані двокамерні горни. Два з них датовані X століттям, один – XII століттям⁵¹, але в публікації немає жодних згадок про їх конструкцію.

Свідчення про знахідки горнів доби Русі для випалювання посуду знаходимо й у монографії А.Петраускаса "Ремесла та промисли сільського населення в IX – XIII ст." (2006)⁵². В ній згадано про будову горен для випалювання посуду, виявлених на території Середнього Подніпров'я.

У статті М.Лагунової "Гончарний центр при Вишгородському історико-культурному заповід-

нику" (2006) йдеться про знайдені двокамерні гончарні горни Х – XII ст. для випалювання посуду з опорною перегородкою "козлом" на Вишгородському городищі. Вони однакові за конструкцією, але різні за розмірами та датуванням⁵³. На жаль, авторка не вказала джерела цієї інформації.

Таким чином, дослідниками проведена значна робота з дослідження випалювальних споруд доби Русі, на що вказують їх публікації. Вивчено їх конструкцію, розміри, проведена реконструкція, досліджено матеріал з якого вони побудовані. Усі гончарні горни, будову яких прослідковано за класифікацією О.Бобринського, віднесено до I класу – з вертикальним рухом гарячих газів. За принципом побудови топкової камери їх можна розділити на кілька типів: двокамерні з "козлом", двокамерні без "козла", з кількома кільцевими жаропровідними каналами. За принципом облаштування випалювальної камери – на округлі, овальні, грушоподібні та прямокутні. Останні, за твердженнями дослідників, використовувались для випалювання будівельної кераміки, хоча досліджено горен для випалювання плінфи, з округлою в плані випалювальною камерою, який мав два поздовжні та шість поперечних топкових каналів. Зафіксовано також однокамерну гончарну піч горизонтального типу.

Описуючи будову гончарних горен, більшість археологів ототожнюють їх з пічними спорудами, називають їх "печами для випалювання кераміки", "плінфовипалювальними печами" або просто "печами", хоча й відносять їх до двокамерних споруд. Варто зазначити, що за класифікацією О.Бобринського, гончарні печі – теплотехнічні однокамерні споруди з постійним перекриттям над внутрішнім об'ємом камери, в якій одночасно розпалюється вогонь і випалюються вироби. Гончарні горни – двокамерні теплотехнічні споруди, одна з яких називається випалювальною або посудною, в яку вкладають глиняні вироби для випалювання, інша – топкова для розпалювання вогню⁵⁴. В цьому випадку дослідникам варто називати однокамерні споруди "гончарними печами", а двокамерні – гончарними горнами. Слід також зауважити, що в одній праці на означення одного й того ж конструктивного елемента дослідники паралельно вживають різні терміни. Наприклад, на позначення однієї з структурних частин горна – "топкової камери" – використовують терміни "топочный ярус", "топочное помещение", "топочна частина", "топочна камера", "топковий блок"⁵⁵. Нижнє перекриття випалювальної камери горна, яке відокремлює її від топки, – "черінь" – називають "горизонтальна перегородка"⁵⁶, "решітка", "решітка-черінь", "перегородка-черінь", "черінь"⁵⁷. Опору, що підтримує "черінь" горна, – "козел" – "подпорная стенка"⁵⁸, "розподільний блок", "розсікач"⁵⁹, "опорний стовп-розсікач", "опорний стовп", "стовп-розсікач", "козел"⁶⁰. Невеликі наскрізні отвори по всій поверхні череня горна – "дучки" – називають – "прогари"⁶¹, "продухи"⁶², "дірка (дучки)"⁶³ і т. д.

¹ Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны (по материалам II – V в.в. н.э.). – М., 1991. – С. 10, 94; Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1989. – Т. 1. – С. 615.

² Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О.Кузнецова (23 – 24 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич). – Чернігів, 1995. – С. 33.

³ Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 1 – 101.

⁴ Козловська В. Таврований посуд слов'янської доби // Науковий збірник за 1926 рік. Державне товариство України, 1926. – Т. 21. – С. 12 – 13.

⁵ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 345, 346.

⁶ Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова. – Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Т. 1. – С. 6 – 7.

⁷ Там само. – С. 6.

⁸ Довженок В.Й Розкопки древнього Вишгорода // Археологічні пам'ятки УРСР (матеріали польових досліджень Інституту археології Академії Наук Української РСР за 1947 – 1949 рр.) – К., 1952. – Т. 3. – С. 14 – 28.

⁹ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.

¹⁰ Гончаров В.К. Райковецьке городище. – К., 1950.

¹¹ Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. – К., 1955. – Т. 5. – С. 5 – 11.

- ¹² Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1951/10. – С. 3 – 6.
- ¹³ Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КС ИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 64 – 69.
- ¹⁴ Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки Ю.Н.Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – С. 9 – 42.
- ¹⁵ Каргер М.К. Древний Киев // по следам древних культур. Древняя русь. – М.,-Л.,1958. – С. 458 – 461; Килиевич С.Р. Детинец Киева XI – половины XIII в.– К., 1982. – С. 74 – 75; Килиевич С.Р. Печи для обжига плинфы X в. у Десятинной церкви (в Киеве) // археологические открытия 1974 г. – 1975. – С. 284 – 285.
- ¹⁶ Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. –1983/170. – С. 8.
- ¹⁷ Ясновська Л. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 2. – С. 18.
- ¹⁸ Ясновська Л. Старожитності IX – XIII ст. Мізинської округи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 6. – С. 33.
- ¹⁹ Шекун О.В. Новий плинфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства(грудень1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.
- ²⁰ Шекун А.В. Вказ. праця. – 1989. – № 198. – С. 64 – 69.
- ²¹ Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X – XIII вв.) – СПб., 1994. – С. 10, 18 – 19.
- ²² Шекун О.В. Вказ. праця. – 1985. – С. 104 – 105; Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 9, 10.
- ²³ Раппопорт П.А. Вказ. праця. – С. 9, 10.
- ²⁴ Там само. – С. 10.
- ²⁵ Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – 1988. – С. 6 – 7.
- ²⁶ Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччі: тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 1994 р. – К., 1994. – С. 39 – 40.
- ²⁷ Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 265.
- ²⁸ Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Гончарні горни I – II тис н. е. з розкопок Лівобережної Слов'яно-руської експедиції ІА НАН України // Українське гончарство: науковий збірник за минулі літа. – К.,-Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 185 – 189.
- ²⁹ Готун І., Шевцова Л. Автуничі – селище гончарів X – XIII століть // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 62 – 76; Петрашенко В.О. Кераміка і гончарна справа // Село Київської Русі. – К., 2003. – С.118; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Поселення X– XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) – К., 1997. – С. 40 – 42.
- ³⁰ Готун І., Шевцова Л. Вказ. праця. – С. 62;
- ³¹ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ.праця. – С. 40 – 42.
- ³² Руденок В.Я., Новик Т.Г. Нова плинфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83.
- ³³ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плинфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року. – К., 1997. – С. 137 – 138.
- ³⁴ Руденок Володимир Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у Середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи: Збірник наукових праць,присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 211 – 223.
- ³⁵ Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9.
- ³⁶ Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуницького поселення // ПВССП. – Чернігів, 1992. – С. 15 – 18.
- ³⁷ Коваленко В.П., Моця О.П. Жилища гончарів XI – XII вв. на селище Автуничі на Черниговщине // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.
- ³⁸ Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.

- ³⁹ Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В, Давньоруське поселення Автуничі результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя України: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25 – 26.
- ⁴⁰ Готун І.А. Вказ.праця. – 1995. – С. 33.
- ⁴¹ Бобринский А.А. Вказ. праця. – С. 10.
- ⁴² Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ. праця. – 1997. – С. 40 – 42.
- ⁴³ Моця О.П. Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона пам'яток історико-культурної спадщини. – № 1. – К., 1997. – С. 37.
- ⁴⁴ Мироненко Костянтин [К.М.] Керамічний горн на Глинському городищі? // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – № 1/2. – С. 121.
- ⁴⁵ Сапегін С.В., Гейко А.В. Гончарне горно з Черкащини // Археологічний Літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 95.
- ⁴⁶ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118; Петрашенко В.А. Древнерусское село. – К., 2005, – С. 50 – 72.
- ⁴⁷ Готун І.А, Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А., Петраускас О. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 70 – 79.
- ⁴⁸ Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.). – Глухів, 2006. – С. 38.
- ⁴⁹ Руденок В. Вказ. праця. – 2007. – С. 211 – 223.
- ⁵⁰ Ясновська Л. Вказ. праця. 2007. – № 2. – С. 18, 21.
- ⁵¹ Ясновська Л. Вказ. праця. 2008. – № 6. – С. 33.
- ⁵² Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. – К., 2006. – С. 57 – 70.
- ⁵³ Лагунова М.П. "Гончарний центр" при Вишгородському історико-культурному заповіднику // Музеї України. – 2006. – № 6 (18). – С. 37.
- ⁵⁴ Бобринский А.А. Вказ. праця. – С. 10, 93 – 94.
- ⁵⁵ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346; Шекун О.В. Вказ. праця. – 1985. – С. 104 – 105; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.
- ⁵⁶ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁵⁷ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346; Белінська Л., Приймак В., Сухобоков О. Вказ. праця. – С. 185 – 189; Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁵⁸ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁵⁹ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С.118; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65.
- ⁶⁰ Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С.118; Готун І.А. Вказ. праця. – 1993. – № 4. – С. 61 – 65; Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та інш. Вказ. праця. – 1997. – С. 40 – 42.
- ⁶¹ Рыбаков Б.А. Вказ. праця. – С. 345, 346.
- ⁶² Петрашенко В.О. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁶³ Козловська В. Вказ. праця. – 1926. – С. 12 – 13.

Об истории исследования гончарных горнов времен Руси на территории Украины (по архивным источникам и научным публикациям).

Ключевые слова: Русь, гончарные горна, исследователи, Украина.

The article deals with the history of the studying of pottery kilns of the period of Rus' on the territory of Ukraine (based on the archival sources and scientific publications).

Key words: Rus', pottery kilns, researchers, Ukraine.